

'अरण्यकांड' नवलिकेंतलो गरिबी आनी परिस्थितीकडलो मनीसजातीचो आंतरीक संघर्श

नरेश चंद्रकांत नायक

सहाय्यक प्राध्यापक,

कोंकणी विभाग, गोंय विद्यापीठ

ताळगांव गोंय

naiknaresh05@gmail.com

सारांश :

कोंकणी साहित्यांतल्या वेगवेगळ्या साहित्य प्रकारांचो अभ्यास करतना कादंबरी वा नवलिका हे साहित्य प्रकार खूब महत्वाचो थारला. कोंकणी कादंबरी वा नवलिका वेगवेगळ्या आशयान आनी विशयान फुल्ल्या. कोंकणी कादंबरी नवलिकेन समाजांतल्या वेगवेगळ्या विशयांक वाचा फोडल्या आनी साहित्यीक नदरेन कोंकणी कादंबरीन एक पांवडो गांतून आपलो साहित्यीक विकास केला. कोंकणी कादंबरी अणकारीत जावन हेरा भासांनी पावल्या हें कोंकणी कादंबरीचें जैत म्हणूंक जाय.

कोंकणींतले महत्वाचे कादंबरीकार म्हणल्यार पुंडलीक नायक, महाबळेश्वर सैल, दामोदर मावजो, देविदास कदम, अशोक कामत, एडवीन डिसौझा, नंदा बोरकार, रामनाथ गावडे आनी हेर कांय लेखकांनी कादंबरी साहित्यांत महत्वाचें योगदान दिलां जाल्यार बायल लेखिकां भितर हेमा नायक ताच्या उपरांत मीना काकोडकार, सुजाता सिंगबाळ, ज्योती कुंकळकार हांचेय योगदान आसा. ह्या बरोवप्यांनी कोंकणी कादंबरीक महत्वाचो पांवडो मेळोवन दिला. ह्या प्रपत्रांत 'अरण्यकांड' हें नवलिकेंतलो गरिबी आनी परिस्थिती कडलो मनीसजातीचो आंतरीक संघर्श सोदला.

विशयकेंद्रीत उतरां :

साहित्य, कादंबरी, कथावस्तू, पात्रचित्रण, संघर्श, गरीबी, परिस्थिती, आंतरीक संबंद, विश्लेशण

प्रस्तावना :

कोंकणी साहित्यांत आमचो समाज, संस्कृताय, दायज, परंपरा, चालिरीती, गरीबी, संघर्श हांची वळख लेखकांनी विस्तारान घडयल्या. ग्रामीण वाठार आमच्या साहित्याचो आत्मो म्हणूं येता. कांय आडवाद सोडल्यार चडांत चड कोंकणी कादंबरी ग्रामीण वाठारांतलेच विशय घेवन फुल्ल्या आनी आपलें वेगळेंपण तिणें दाखोवन दिलां. गांवगिऱ्या जिणेचो आनी समाजीक तळमळ्यांचो संघर्शाचो तळाक वचून कोंकणी कादंबरी नवलिकेन सोद घेतला अशें म्हणल्यार अतिताय जावंची ना. सर्वसामान्याचें सूख दूख, उमाळे, काम धंदे, रहाणीमान, मानसिकता, विचारसरणी ह्या सगळ्यांचो मिलाफ आमकां अणभवपाक मेळ्ळा. कादंबरी नवलिकेचें हें योगदान कोंकणी साहित्यांत खूब महत्वाचें थारलां.

महाबळेश्वर सैल हांचें कथा कादंबरी सारक्या ह्या साहित्य प्रकारांत महत्वाचें योगदान आसा. कोंकणी समाजाचो समाजशास्त्रीय अभ्यास करतना हें साहित्य खूब महत्वाचें थारता. सैम, संस्कृताय, पारंपारीक वेवसाय, मनशाचो जिवनीक संघर्श, मानसिकता हांचें फुडारपण तांच्या साहित्यांत जाता. समाजाच्या मुखेल घटकांचो दिश्टावो हांगां घडटा. समाजशास्त्राच्या वेगवेगळ्या निकशाच्या आदारान तांच्या साहित्याचें अध्ययन समाजशास्त्रीय नदरेन करूं येता. कोंकणी कथा कादंबरी भारतीय साहित्याच्या पंगतींत पावोवपाचें श्रेय तांका फावो जाता. तांच्यो कादंबरी म्हळ्यार 'युगसांवार', 'काळीगंगा', 'खोलखोल मुळां', 'हावटण', 'विखार विळखो'. तशेंच 'अदृश्ट' आनी 'अरण्यकांड' सारकिल्ल्यो महत्वाच्यो नवलिका तांच्या नांवार आसात. तांणी विशय, तंत्र, अणभवांची खोलाय, खाशेली भासशैली

आनी वेगवेगळ्या वाठारांतली लोक जीवन संस्कृताय भुगोलीक नदरेन जरी वेगळे आसले तरीय संस्कृतीक भाशीक पारंपारीक नदरेन आशिल्लें खाशेलपण सुंदर शैलीन मांडून कोंकणी कादंबरी गिरेस्त केल्या. दुसरें तांचें खाशेलपण म्हळ्यार इतिहासीक कारणाक लागून कोंकणी समाजाची जाल्ली ताटातूट आपल्या लेखणींतल्यान व्यक्त केल्या. महाबळेश्वर सैल हांणी कोंकणी कादंबरेच्या माध्यमांतल्यान भारतीय कादंबरी साहित्याक भर घातल्या.

ग्रामीण वाठार, सर्वसामान्याचें सूख दूख, गरिबी, संघर्श, उमाळे, काम धंदे, तांचें रहाणीमान, मानसिकता, विचारसरणी ह्या सगळ्यांचो मिलाफ हेंच महाबळेश्वर सैल हांच्या साहित्यांतले खाशेलपण. हें सगलें केळोवपी, संवेदनशील नदरेन अक्षरबद्ध करपी आनी एक दिश्टावो आशिल्ले महान साहित्यीक म्हणल्यार महाबळेश्वर सैल.

कादंबरीचें थोडे भितर कथानक :

'त्या झाडाक एक मूळ तरी आसलें धर्तरेत पुराय रिगिल्लें ह्या लोकांक आपलें मुळच नासलें.' लेखकाच्या तिसऱ्याच पानार आशिल्ल्या ह्या सुचक वाक्यान पोंव्यांच्या इतिहासाची सुलूस लागता. जण एकल्याक मूळ आनी कूळ आसता आनी तें नासप म्हणल्यार आलतडूय ना आनी पलतडूय अशी गत. प्रस्न पडटा लेखकान हें सगलें पोंव्याचें दूख चित्रायलें तरी कशें? जणू काय लेखक खासा त्या पोंव्याचो घटक आशिल्ले भशेन खूब बारीक सारीक प्रसंगाचें चित्रण आनी वर्णन केल्लें पळोवंक मेळटा.

पोंव्याचो इतिहास सांगता तांचे पुर्वज गणसाबैल घेवन आयिल्ले. कांय दिसांनीं नंदीबैल मरता आनी तो दुखवान बुडटा हें पळोवन गांवच्या लोकांनी ताका

गांवान राखण दिता सांगून आपुलकीचे भावनेंतल्यान ताचो फायदो कसो करून घेवं येता तें चितलें आनी हेच भावनीक राखणेचो बळी जावन सदां खातीर तांचो कामगार जावन पडलो. हो पुर्वज सुरवातेक गोरवांचो राखणो, मागीर कामगार कसलेंय तांचें काम हातीर पडटा तो पगार जाल्यार वेळ प्रसंगा खातीर भिकूय मागून कायमचो तांचो पारंपारीक कामगार जावन पडलो. आपलो मूळ वेवसाय सोडून दिवन स्वाभिमान घाणान दवरप म्हणल्यार हे भिकेचे दुवाळे हेंच ह्या पोंव्याचें दुर्देव थारता. वेंताक चुकता तो वांवांक चुकता आनी वावांक चुकता तो गांवाक चुकता तें फट न्हय.

काळांतरान कोणेंय कितेंय म्हणूं पूण भीक मागून खावपाची संवय ह्या लोकांक जावन पडली. कितेंय पिकोवन खातलो म्हणल्यार शेता भाताचोय कुडको ना. त्या वाठारान पावसूय सारको पडनासलो आनी अचकीत त्या गांवांत दुकळ पडटा अन्न उदकाक वळवळे जातात. गांवचो लोकूय आतां तांकां पयस करूंक लागता. उपरांत ते वाट पळोवंक लागले कोणाच्या तरी आदाराची. अश्या वेळार तांचे परिस्थितीचो फायदो घेवपाक येता काशीराम सावकार. ताच्या उतरांक भुलून पळवाट काडचे खातीर ताचे कडल्यान रीण घेवन गांवचें रीण फारीक करपाचो तांचो यत्न फसता कारण गांवच्या लोकांक सदां खातीर घोळोवपाक ते जाय आसतात. तांकां रिणांतल्यान मुक्त केल्यार तांचे वयलो हक्क आमचो वतलो हो भंय गांवच्यांक आसता. हांगां हो पोंवो दोन वटेन रीणकारी जाता निमाणें पर्याय ना म्हणून गांव सोडून पळचें पडटा एक दीस गांव सोडून रातचे भायर सरतात. सोडल्यार पळटा धरल्यार चावता अशी तांची स्थिती जाता.

पापी पावता थंय. पावलभर उदक ही म्हण ह्या

पोंव्याक जुस्त लागता. काशीराम सावकार तांकां क्रशरार कामाक व्हरता थंयूय तीं फसतात. मनशाची वागणूक तांकां मेळना. कामाचो पगार ना फकत पोटाक जाय तें सामान पसऱ्यार दिवप. हातीन पयसो दिल्यार पळून वचत हो भंय सावकाराक. पगार विचारल्यार तुमकां बरे पयशे दिवन हाडल्यात ते पयलीं चुकते करात. जें सुत्र गांवचे लोक वापरताले तेंच हांगांय. पयशे आनी परिस्थिती मनशाक कशी खेळयतात ताची एक देख. क्रशरा वयलें काम चड कश्टाचें जाल्ल्यान ते थकतात उबगतात देखून परत गांवांत वचपाची ओड तांकां लागता. फकत मानसीकूच न्हय तर शारिरीक नदरेनूय ते बरगतात.

ह्या सोंशीकपणाचो मार्ग निमाणें सुट्टा तो रेणुच्या माध्यमांतल्यान. जेन्ना सावकाराची वायट नदर रेणुचेर पडटा. ताच्या गरिबीचो फायदो घेवपाचो यत्न सावकार करता. तिवूय इत्सा ताच्या बापाय कडेन व्यक्त जाता तेन्ना त्या हतबल आवय बापायची व्यथा चड दुखदिणी जाता. हें सोसूंक जायना जावन नरसुचो मोग विद्रोह सावकाराचेर केल्लो हल्लो ह्या पोंव्याच्या संघर्शाक वेगळी दिका दिता. हो बांद केन्नातरी फुटपाचोच आशिल्लो पूण रेणु ताका निमित्त थारता. हांगांच्यान पळून वचपाचो निर्णय घेताच मरणाचो प्रवास सुरू जाता आनी ह्या पोंव्यांक हें अटंगें रान गिळून वडयता. निमाणें दोन दीस आनी दोन रातीच्या रान संघर्शांतल्यान कांय जाणा उदका कडेन पावतात. ही नवलिका तीन भागांनीं दिसता पयलो वस्ती आशिल्लो गांव, दुसरो क्रशराचो कामाक गेल्लो वाठार आनी तिसरो शेणिल्लो रानांतलो वाठार.

अरण्यकांड नवलिका : गरिबी आनी परिस्थिती

कडलो मनीस जातीचो संघर्श :

अरण्यकांड ही एक नवलिका आसली तरी तिचो विशय एक उत्कृश्ट कादंबरीचो. लेखकान खूब सुक्षीमपणान आनी तठस्थ रावून तो विशय नवलिकेच्या फास्केन बसोवपाक लेखक जैतिवंत जाल्यात. हें लेखकाचें एक कसब जें खूब उण्या बरोवप्यांक जमलां. 1997 ह्या वर्सा ही नवलिका उजवाडा आयली. सुरवातेक ती जागान 'अरण्यमर्ण' उपरांत ती 'अरण्यकांड' नांवान पुस्तक रुपान उजवाडा आयली. हे नवलिकेचो विशय म्हणल्यार जगपा खातीर संघर्श मारपी आनी गरिबीची पावती घेवन जल्माक आयिल्ल्या एका समाजाची शोकांतिका.

'अरण्यकांड' मूळ नांवानूच ही नवलिका लक्ष ओडून घेता. अरण्यान घडिल्लें एक कांड. मनीसजातीची एका संघर्शाची काणी. हो संघर्श मानसिकतायेचो, हो संघर्श आयचो दीस सारपाचो, हो संघर्श मनीसपणाचो, हो संघर्श जिणे कडेन कडवें झूज दिवपाचे, हो संघर्श नातें सांबाळपाचो. संघर्शाक सोंशीकपणाक आनी परिस्थितीक लेगीत केन्ना केन्नाय एक मर्यादा आसची अशें ह्या पोंव्याची अवतिकाय पळोवन जाणवता. ही नवलिका म्हणल्यार फकत मनीसजातीचो संघर्श न्हय तर मनीसजातीचेर आयिल्लें एक आकांताळें वादळ आनी त्या वादळांत सांपडिल्ल्या एका पोंव्याचें संघर्शात्मक चित्रण.

ग्रामीण साहित्य म्हणल्यार खंयच्याय साहित्य प्रकाराक मेळिल्लें एक देणें. काळजाक हात घालपी मनाचेर प्रभाव घालपी कथानकाचो थाव आमकां हे नवलिकेंत वाचूंक मेळटा. गरिबी हें ह्या पोंव्याचें संघर्शाचें मूळ. ही गरिबी म्हणल्यार तांकां तांच्या पुर्वजां कडल्यान मेळिल्लें दायज कशें. मनीस जगतना ताच्या बऱ्या वायटाक ताका पयशाची गरज पडटा आनी खास करून लग्न मरण सारक्यो रिती

मनीस परिस्थिती प्रमाणे रीण काडून करता. हें चित्र हे नवलिकेंत आसा. जेन्ना ती गरजेक गांवच्या लोकां कडेन हात फापुडटात ताचो फायदो घेवपी समाज वेवस्था हांगा पळोवंक मेळटा. वयल्या समाजान सकयल्या समाजाक चिड्डुवप वा तांचो फायदो घेवप हें नवें न्हय जें परपरेन समाज वेवस्थेंत चलत आयलां ताची ही देख. हे वेवस्थेन गरीब गरीबूच आनी गिरेस्त मात गरिबाच्या संघर्शाचीं सोपणां करून आपली गिरेस्तकायेची सोपणां कशीं चडत गेलो त्या सोशीक संवेदनाची ही काणी.

हो संघर्श वेगवेगळ्या रितीन आमकां पळोवंक मेळटा.

- पयलो मनीस आनी परिस्थिती (गरिबी) संघर्श
- दुसरो मनीस आनी सैम संघर्श
- तिसरो मनीस आनी समाज वेवस्था संघर्श.

समाजांतल्या जण एकल्याक कूळ आसता. ह्या पोंव्याचें कूळ रिणाचें. जाण्ट्यांचें रिणाचें वजें आशिल्ल्या घराण्यांत जल्मल्ले लोक. अश्या गरिबीन समाजान कितले घराबे हुल्पल्यात आसतले असोय एक विचार तकलेन येवन वता. हो सगलो संघर्श पळयतकूच प्रश्न पडटा देवान कसल्या फातरा काळजाचे मनीस निर्माण केले काय त्या परिस्थितीन तांकां तळपा काळजाचे केले कारण आपल्याच भुरग्याची गवटी आंवळून मारपी बाळप्पा बापूय जावं भुरग्याचें बायलेचें मरण वाटेर सोडून वचपी घरचो हें वर्णन काळजाक हात घालता.

रानांत मोनोळ्यो म्हणून पडपाची एक संकल्पना आसा. कांय खीण ही नवलिका वाचतना ताची याद जाता. जेन्ना हो पोंवो अटग्या रानांत शेणटा त्या वेळार अशें दिसता. ह्या पोंव्याक पोट सोडून आनी कित्याच कडेन संबंद ना. शेणिल्ल्या संवेदनशील आनी घाणांन दवरिल्ल्या भावनांचें हें झूज. मनीस

जगतना फकत पोटूच घेवन जगना तर आवड निवड, हावेस, सपनां, उर्बा, संस्कृताय, देव, धर्म, शिक्षण, उदरगत, मानवी विकासाक सारें घालता पूण हो समाज सगल्या कडल्यान पयस. एक गजाल प्रखरपणान जाणवता. परिस्थिती मनशाक निबर काळजाची करता. एके वटेन पोट जाल्यार दुसरे वटेन रिणाचें वजें आनी ताका लागून काडिल्ली पळवाट तांकां मरणाचे धडेर घेवन वता. हो सगलो संघर्शाचो हुलोप. त्या हुलपान तांच्यो वयणोन गेल्ल्यो कुडी तो जाण्टो रामप्पा धरून नेण्टी भुरगीं कुसमी मेरेन.

नवलिकेंतली दर एक गजाल रानांत घडिल्ली. जातूंत शिक्षण आसूं वा मनशाचे उदरगतीचो कसलोच दळ वास ना. सगल्या भायल्या संवसारा कडल्यान पयस शेणिल्लो घुस्पल्लो हो दिशाहीण समाज. भायल्या घडणुकांचो समाजीक घडामोडीचो मनोरंजनाचो उत्सवांचो कसलोच संबंद तांचे जिणे कडेन ना. फकत आयचो दीस काडपाचो संघर्श. आयचें आयज फालचें फाल्यां. नवलिकेंतलो समाज अशिक्षीत. गांवडळ. खूबच तठस्थपणान तो चित्रायला. अश्या ह्या समाजाच्यो व्यथा लेखकान खूबच प्रभावी तंत्रान मांडल्यात.

‘कात विकतलो पूण जात विकचो ना’ हो जाती वेवस्थेचो संघर्श गोपु आनी तांचे मदीं पळोवंक मेळटा पूण निमाणें जेन्ना सगले मरणाचे धडेर पावतात तेन्ना तो वेळ तांकां लागीं हाडटा मरण मनशाक योग्य सुवात दाखयता हें एक कडू सत्य.

ज्या रानांत कोणूच तांकां आपलो दिसना त्या वेळार एका फातरान तीं देव सोदतात आनी पुजतात. बुडटल्याक खंय काडयेचो आदार अश्या वेळार मदींच एक देव संकल्पना तांच्या तकलेंत येता तातूंत एक सकारात्मक शक्त सोदपाचो आनी दूख्ख ल्हव करपाचो यत्न करतात. पूण कांय दिसां भितर पिसो

गुंडाप्या थंयूय तांकां त्या देवा कडल्यान पयस करता. पुराय संघर्शांत तांचीं एक आंगवण पळोवंक मेळटा ती अशी एक बायल ती निमाणें करता गांवच्या अठराय देवळांनीं तकलेच्या केंसांनी देवूळ झाडटा देवा एक फावट व्हरून उदक आशिल्ले कडेन पावय. हे आंगवण पळोवन तांच्या संघर्शाची तिब्रताय कळून येता.

कादंबरींतली पात्रचित्रण शैली :

दर एक पात्र लेखकान खास शैलीन चित्रीत केलां. तीं पात्रां परिस्थिती आनी गरिबीच्या दर्यांत बुचकळपी. सूख सोड दूख लेगीत सोंसपाक तांकां उसरपत ना. जल्मभर तराशी आनी फाटल्यान फुडल्यान कोण नाशिल्ली तळपाक जाल्लेवरी ताची व्यथा वेगवेगळ्या पात्रांच्या माध्यमांतल्यान व्यक्त जाता. आंगार पिवपी भुरगें जेन्ना वळवळटा तेन्ना त्या परिस्थितीचो किवांटो येता. वयाच्या भारान रेणु आनी नरसुचो मोनो मोग तरणाट्यापणाची व्यथा सांगता. निमणे घटके मेरेन जीव आसा म्हणून संघर्श करपी जाण्टीं पात्रां तशेंच निमाणें सगलींच पात्रां संवेदनहीण जावन कसलेंच भान नासतना फातर जावन जगतना दिश्टी पडटात. पिसो गुंडाप्या ताची बायल आनी शंकच्या सारकीं सुचक पात्रां नवलिकेंत भर घालतात.

नवलिकेचें लेखन खूबच सुचक आनी मनाक स्पर्श करपी. एक ल्हानसो संवाद वा वाक्य आशयान भरिल्लो वाचतना वाचकांक स्तब्द करपी, काळजाक चर्च करपी, दुकां हाडपी हें लेखकाचें भासशैलीचें जैत. रान सैम मनीस संघर्श सगल्याचें सुत्र एकच प्रवाहान गेल्लें पळोवंक मेळटा. नवलिकेंतलीं कांय मनाक स्पर्श करपी वाक्यां. देखीक: लग्नाक मरणाक हजाराची गांठ उदकांत. आतां आमी दोन

बटेनचे रीणकारी. उज्यांतले उठले आनी होमखणांत पडले. बायलो आपल्यो साडयो गुठलावन राजवाक बांदून तिनसांजच्यो बायंत उडोवन दवरताल्यो आनी सकाळी उठून उदक पिळून घेताल्यो.

निमाणें नवलिकेंत हो मनीसजातीचो संघर्श पळयतकूच एक गजाल जाणवता. हो पोंवो अन्न उदकाक जगपाक हांगां थंय वणवणलो. जाल्यार आयच्या मनशाचोय एक संघर्श आयज आमी पळयतात. स्वार्थ, पयसो, आरोग्य, शहरीकरण, वैधीकताय हांचे मदीं चालू आसा फकत काळ आनी संदर्भ मात बदल्ला. हाचो प्रभाव म्हणून फुडाराक आमचोय संघर्श असोच जायत काय?

संदर्भग्रंथ :

1. खेडेकर, विनायक. उतरां - एक सांस्कृतिक दायज. सांखळी गांय : भूमी प्रकाशन, ऑगस्ट 2021
2. गांवकार, भालचंद्र. कोंकणी भासविज्ञान. फोंडें गांय : मित्र प्रकाशन, 1993
3. चोपडेकार हनुमंत. साहित्य धारा. सारा क्रिश्न, 2016, 60
4. सैल, महाबळेश्वर. तरंगा. मडगांव गांय : जग प्रकाशन, 1997
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Mahabaleshwar_Sail
6. <https://gom.wikipedia.org/wiki/महाबळेश्वर-सैल>

LATITUDE

ANNUAL RESEARCH JOURNAL

Volume : 9

Issue : I

Special Issue, April 2022

ISSN 2395-2520

सक्षम समिक्षा : सरस्वती सन्मान प्राप्त साहित्य-साधकाची

Editor
Prof. Soniya Sirsat

Guest Editor
Dr. Hanumant C. Chopdekar

**GOVERNMENT COLLEGE OF ARTS, SCIENCE & COMMERCE
SANQUELIM, GOA**

Affiliated to the Goa University
AND

Recognised by the University Grants Commission (U.G.C.)
Under section 2f & 12B of UGC Act of 1956
Accredited by NAAC with 'A' Grade with a CGPA of 3.17/4.00

LATITUDE is the official research journal published annually by the Government College of Arts, Science & Commerce, Sanquelim, Goa

ISSN 2395-2520

Editorial Board :

Editor : Dr. Soniya Sirsat, Professor and Head, Department of Hindi
Government College of Arts, Science & Commerce, Sanquelim, Goa
9423316038 (M), E-mail : dr.soniyasirsat@gmail.com

Members : 1) Dr. Sneha Prabhu Mahambre, Associate Professor and Head, Department of Marathi
Government College of Arts, Science & Commerce, Sanquelim, Goa
2) Dr. Rajesh Parvatkar, Assistant Professor, Department of Chemistry
Government College of Arts, Science & Commerce, Sanquelim, Goa
3) Dr. Suphala Pujari, Assistant Professor, Department of Zoology
Government College of Arts, Science & Commerce, Sanquelim, Goa
4) Dr. Guruprasad Naik, Assistant Professor, Department of Economics
Government College of Arts, Science & Commerce, Sanquelim, Goa

Guest Editor : Dr. Hanumant C. Chopdekar, Associate Professor,
Head, Department of Konkani, Goa University, Taleigao, Goa

Publisher : Dr. Gervasio S. F. L. Mendes, Professor and Principal,
Government College of Arts, Science & Commerce, Sanquelim, Goa
www.gcasc.ac.in E-mail : gcasc@gmail.com

© Principal, Government College of Arts, Science & Commerce, Sanquelim, Goa reserves all rights.

No portion of the research articles from this special issue of the research journal 'Latitude April 2022' shall be reproduced, stored, transmitted or disseminated in any form without the prior written permission from the Publisher.

Disclaimer : The statements made in or opinions expressed in the published research articles are exclusively those of the contributors and do not necessarily express views either of the editorial board or of college authorities.

Cover design : Dr. H. C. Chopdekar

Printed at : Ra Printers, Panaji, Goa
Rama Harmalkar 9326102225